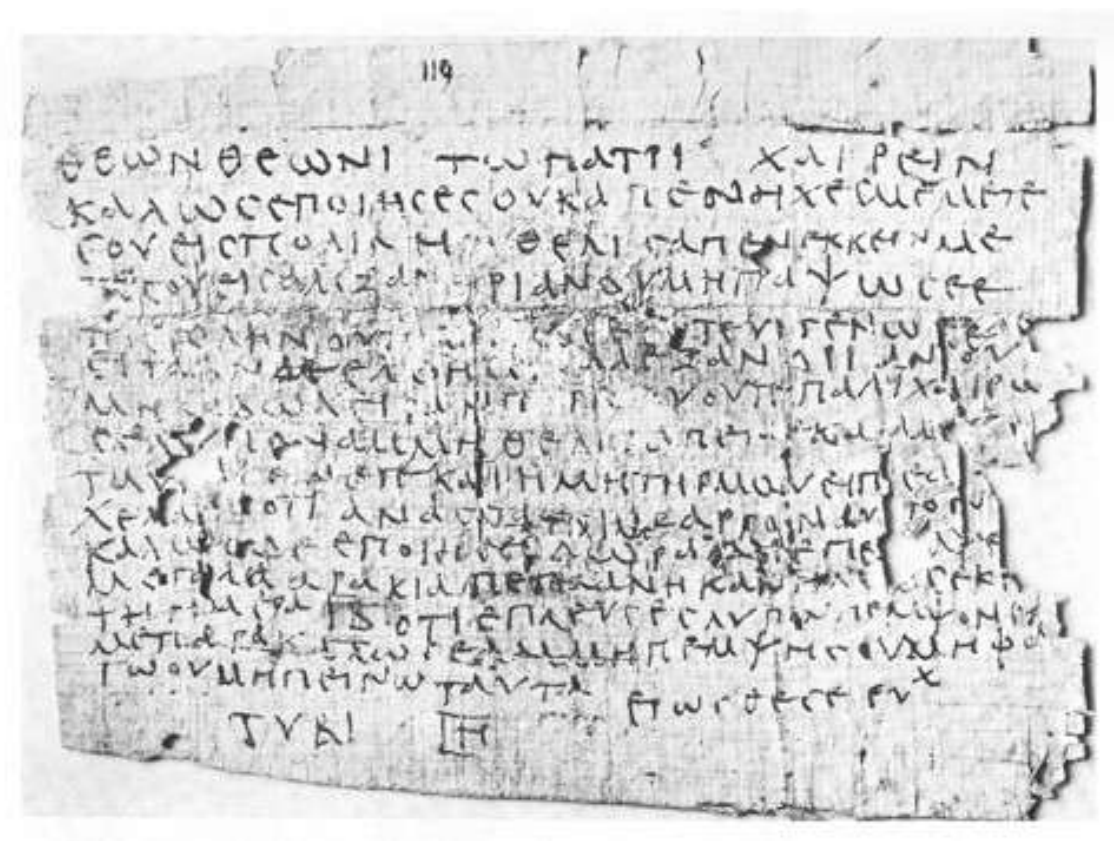

Tekst van lezing, gehouden door F.A.J. Hoogendijk tijdens de nazomerconferentie van de Vereniging Classici Nederland op 5 oktober 2007, met daarin verwerkt de getoonde afbeeldingen en de uitgereikte handout.

Griekse papyri in de klas?

Over de (on)mogelijkheden van het lezen van Griekse papyri op de middelbare school.

Inleiding

U ziet hier de foto van een Griekse papyrus (P. Oxy. I 119) uit de tweede of derde eeuw na Chr., gevonden in de ruïnes van de stad Oxyrhynchus in Midden-Egypte. U leest misschien in de eerste regel: *Θέων Θεώνι τῷ πατρὶ χαίρειν.*

Dit bekende briefje van het verwende jongetje Theon aan zijn vader luidt in vertaling: *Theon groet zijn vader Theon. Je hebt me wat moois uitgehaald. Je hebt me niet met je meegenomen naar de stad. Als je me niet (toch nog) met je meeneemt naar Alexandrië, dan zal ik je geen brieven (meer) schrijven en niet (meer) tot je spreken en je geen goede gezondheid (meer) toewensen. (- - -) Je hebt me cadeautjes gestuurd, nou die zijn groot, peulenschillen (ἀράκια) zijn het!.... (- - -) Als je me niet laat halen, zal ik niet eten, en zal ik niet drinken. Daar! (ταῦτα)*

Zouden uw leerlingen het niet leuk vinden, zo'n levend stukje oudheid zelf te lezen, misschien ook de eerste regel zelf te ontcijferen van de foto?

Met het volgende betoog hoop ik u te kunnen laten zien dat het goed mogelijk is om papyri in de klas te behandelen. Daartoe zal ik u informeren over de nieuwe hulpmiddelen die iemand die papyri bestudeert, tegenwoordig ten dienste staan en ook enkele misschien voor u bruikbare teksten als voorbeeld geven.

Maar laat ik beginnen met een korte uitleg.

Papyrologie is de wetenschap die zich bezighoudt met het ontcijferen, publiceren en becommentariëren van teksten die zijn geschreven op papyrus. Papyrus was het schrijfmateriaal van de oudheid, vervaardigd uit de stengel van de papyrusplant, de *Cyperus Papyrus* (L.), die in de oudheid vrijwel alleen langs de oevers van de Nijl voorkwam. Die stengel werd in reepjes gesneden en een aantal kruislings op elkaar gelegde en vervolgens onder druk gedroogde stroken vormden een blad papyrus, dat naar behoefte nog kon worden gepolijst. [Zie ‘slideshow’ papyrusvervaardiging http://www.lib.umich.edu/papyrus_making/#]

Een aantal van deze vellen werd tot een rol aaneengeplakt en zo kwam het schrijfmateriaal in de handel. Lange teksten werden kolomsgewijs in rollen geschreven, voor kortere teksten werd een stuk papyrus afgesneden.

Als voorbeeld ziet u hier een beschreven papyrusvel uit de collectie van het Papyrologisch Instituut te Leiden (P. L. Bat. I 8, 86 na Chr.), een contract betreffende de betaling van achterstallige pacht uit 86 na Chr.

Het overgrote deel van de papyri die we nu overhebben, is afkomstig uit Egypte, ondanks het feit dat in de hele antieke wereld, van Engeland tot aan India, ooit op papyrus is geschreven. Maar enkele bijzondere vondsten daargelaten, is in de meeste landen door klimatologische omstandigheden papyrus geheel verloren gegaan. Het is het Egyptische woestijnzand dat de papyri voor ons heeft geconserveerd.

Ook Griekse teksten uit Egypte op andere materialen, worden door de papyroloog bestudeerd, zoals vooral potscherven (ostraca) en soms houten tabletjes en wastabletten (zie enkele voorbeelden uit de collectie van het Papyrologisch Instituut op

<http://www.hum.leidenuniv.nl/papyrologisch-instituut/collectie/papyruscollectie.html>.

Hoe verklaren we het gebruik van de Griekse taal in Eyppte? Egypte heeft na de komst van Alexander de Grote in 332 voor Christus een Grieks bestuur gekregen en ook later als Romeinse provincie de Griekse cultuur bewaard. Daarom is van de Egyptische papyri een aanzienlijk deel

geschreven in het Grieks. Het Grieks bleef in gebruik tot lang na de verovering van Egypte door de Arabieren; dat is bij elkaar meer dan duizend jaar. Deze Griekse papyri, vermeerderd met het relatief kleine aantal Latijnse papyri, vormen het studieobject van de Griekse Papyrologie. Om het historische beeld te completeren behoren natuurlijk ook de gelijktijdige papyri in andere talen, het Egyptisch (in de vorm van Demotisch en later Koptisch), en later het Arabisch, bij de studie te worden betrokken.

Geschiedenis van de papyrologie, met name in Nederland

De papyrologie is een nog jonge wetenschap. Het begon met de ontdekking, in 1752, van de verkoolde papyrusrollen in Herculaneum, die resten van een filosofische bibliotheek (met name teksten van Philodemus) bleken te bevatten.

In 1778 werd de eerste Griekse papyrus aangekocht in Egypte, die tien jaar later werd gepubliceerd als de Charta Borgiana. Langzamerhand kwamen steeds meer Griekse papyri uit Egypte in Europese verzamelingen terecht, vooral na de verovering van Egypte door Napoleon in 1798, die een ware Egyptomanie teweegbracht.

Tijdens de zogenoemde periode van opbouw (ca. 1820-1880) kwam in Nederland ook het Leidse Rijksmuseum van Oudheden in 1828 in bezit van een collectie papyri, die door Conrad Leemans zijn gepubliceerd (1843, 1885). Een zeer grote verzameling van bijna 100.000 papyri (Griekse, Koptische en Arabische) werd in 1877/78 aangekocht door de Nationalbibliotheek te Wenen. Na 1888, toen de eerste wetenschappelijke opgraving in Egypte plaatsvond onder leiding van Flinders Petrie, begon de periode van bloei voor de papyrologie, die nog altijd voortduurt. In collecties over de hele wereld begon men geregelde edities van hun papyri te publiceren. (1892 Berlijn, serie BGU, loopt nog steeds: in 2005 kwam BGU 19 uit; 1893 Londen, serie P. Lond.; 1898 Oxford, serie P. Oxy. loopt nog steeds: het 71ste deel kwam uit in 2007).

Speciale papyrologische hulpmiddelen werden samengesteld, zoals Preisigke's *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden* (v.a. 1925, met specifieke papyrologische woorden), en Preisigke's *Namenbuch* (1922, met persoonsnamen uit de papyri), en niet te vergeten de zogenaamde *Berichtigungsliste der Griechischen Papyrusurkunden aus Ägypten* (v.a. 1913, een overzicht van alle correcties op reeds gepubliceerde papyri), welk project nog steeds voortduurt

en waarvoor het meeste werk bij ons in Leiden wordt verricht (zie

<http://www.hum.leidenuniv.nl/papyrologisch-instituut/onderzoek/griekse-papyrologie>).

Het duurde niet lang of de Griekse papyrologie drong ook tot het middelbaar onderwijs door. In Duitsland zijn er al schooledities van papyri uitgekomen in 1912 (Laudien) en 1927 (Schubart) (zie overzicht literatuur aan einde).

Althans: zo ging het in het buitenland. In Nederland bleef het, na de papyruspublicaties van Leemans in de negentiende eeuw, erg rustig op het papyrologisch front. Dit is wellicht te wijten aan de houding van mensen als de hoogleraar C.G. Cobet, die in een brief van 1841 aan zijn collega Geel schreef:

“Verder heb ik voor u ontvangen een exemplaar van de Grieksche Papyri te Londen, vertaald en opgehelderd door Bernardino Peyron (...), een tweede exemplaar voor Leemans en een derde voor mijzelf. Ik heb die dingen doorlopen: ἀντίκα τεθνάειν, (‘ik zou liever meteen dood zijn’) indien ik mij met zulke zaken moest bezighouden. Onbeduidender onderwerp is niet denkbaar (...) en de stijl en orthografie staan in verhouding tot het Grieksch, als een brief van eene echt Leidsche keukenmeid tot de taal en stijl van — iemand die Hollandsch kan schrijven.”

[Brieven van Cobet aan Geel uit Parijs en Italië. Nov. 1840-Juli 1845. Uitgegeven door Dr. R. Fruin en Dr. H.W. van der Mey (Leiden 1891), Brief 19 d.d. 19 Aug. 1841 (uit Turijn), citaat op p. 102-103.]

Gelukkig waren er ook mensen als Slijper, die in 1914 als voorwoord bij een artikel over de papyrologie schreef:

“‘t Is mijn doel geweest een korte inleiding te geven tot deze bron van kennis der Oudheid, die op een Gymnasium niet tot goed recht komen kan, omdat daar het litteraire gedeelte allen tijd in beslag neemt.

Toch kan men zonder eenig begrip althans van de goede dingen, die de papyri ons in de laatste kwart eeuw gebracht hebben, niet blijven ... wanneer men, niet ten onrechte, meent van de Grieksche cultuur iets in zich opgenomen te hebben.”

[E. Slijper, “Papyri”, publicatie uit 1914/1915, p. 40-60, citaat op p. 40, voorwoord.]

In 1909 en 1912 zijn de eerste Nederlandse papyrologische proefschriften geschreven door M. Engers en D. Cohen, die beiden in 1923 privaat-docent werden in de Papyrologie (in

respectievelijk Amsterdam en Leiden). In 1925 wordt B.A. van Groningen privaat-docent in de Papyrologie te Leiden, die later, inmiddels als hoogleraar Grieks, samen met de juristen David en Van Oven in 1935 ons Leids Papyrologisch Instituut heeft opgericht; toen het eerste, en inmiddels ook weer het enige, Papyrologisch Instituut in Nederland.

Papyrologie op de middelbare school

Al met al duurde het tot na de oorlog voor ook in Nederland een tekstuitgave werd verzorgd met papyri voor gebruik op de middelbare school.

Dat was in 1947: J. Cohen, *XV Papyros ad vitam cotidianam attinentes* (Zwolle 1947), die 15 geannoteerde teksten biedt in een soort schooleditie, waarin de haakjes en punten, en ook de accenten, zijn weggelaten. En in 1948 J. de Zwaan, *Griekse Papyri ten dienste van het onderwijs in het Nieuwtestamentisch Grieks* (Leiden 1948). Volgens de voorrede was het boekje in de eerste plaats “bestemd voor het eerste, propaedeutische jaar van de theologische studie; al zal het mogelijk voor gymnasia ook zijn diensten kunnen bewijzen.”

Hoe dikwijls leraren ook echt papyri in hun les behandeld hebben, is natuurlijk niet na te gaan. Wel weten we, dat sinds in 1975 door het Leids Papyrologisch Instituut met de zogenaamde rondleidingen werd begonnen, jaarlijks vele leraren ons met hun klas een bezoek brachten en nog steeds brengen.

In die periode kwam uit de hoek der leraren ook het verzoek, een nieuwe bloemlezing van papyri voor het onderwijs samen te stellen, maar nu voorzien van vertalingen. Dat heeft destijds geresulteerd in een speciaal papyrologisch nummer van het tijdschrift *Hermeneus* (52, 4, 1980). Dat is inmiddels niet meer te koop, maar vast nog op vele scholen aanwezig en inmiddels ook op het internet te vinden (zie <http://www2.tresoar.nl/hermeneus/>). Hierin zijn, naast enkele opstellen over de papyrologie, het Koinè-Grieks, voedsters en onderwijs, ook 15 teksten opgenomen met noten en vertaling, bedoeld voor leraren om in de klas te gebruiken.

Bezwaren tegen papyri in de klas

Maar, brengt u daar misschien tegenin: het is toch helemaal niet mogelijk om Griekse papyri te lezen in de klas? Want:

- de papyrologie is een obscuur specialisme;
 - de papyrusteksten zijn van een veel lager niveau dan de literatuur die normaal op school wordt gelezen;
 - ze gaan over onbelangrijke onderwerpen die alleen op Egypte betrekking hebben;
 - zij zijn geschreven in een Grieks dat voor de leerlingen veel te moeilijk is;
 - bovendien heeft een leraar amper genoeg tijd om zijn normale curriculum op tijd af te krijgen.
- Daar zit wel een kern van waarheid in. Maar ik sta hier vandaag natuurlijk niet om u te vertellen dat er in ons middelbaar onderwijs eigenlijk geen plaats is voor de Griekse papyri. Dus zal ik proberen om de genoemde bezwaren ten minste deels uit de weg te ruimen.

Obscuur specialisme?

De papyrologie werd en wordt vaak gezien als een vreemd vak, iets alleen voor experts en vakidioten. En waarom: omdat het werken met papyri en papyrusedities nu eenmaal wat speciale voorkennis en deskundigheid vraagt - al betreft het echt geen zaken die niet iedere classicus zou kunnen leren; ook enige geoefendheid in de Griekse paleografie is nuttig - maar zeg nu eerlijk, wie vindt het niet leuk om zelf een antieke tekst te ontcijferen?

Ja een specialisme is het zeker, de Griekse papyrologie, maar obscuur al lang niet meer. Want de laatste tijd hebben de papyrologen hun best gedaan om het vak toegankelijker te maken voor de buitenwereld, wat heeft geresulteerd in een groot aantal zeer leesbare inleidende boeken. Voorbeelden daarvan vindt u in de literatuurlijst onderaan.

En daarbij hebben we tegenwoordig het internet: de afgelopen tien jaar is de informatie die over papyri op internet beschikbaar is, met sprongen toegenomen. Tijdens het Internationale Papyrologencongres van 2007 in Ann Arbor werd nog eens opgemerkt dat binnen de letterenvakken de klassieke talen het verst zijn met de ontwikkeling van elektronische hulpmiddelen, en binnen de klassieken de papyrologen het aller-verst.

Dat moge blijken uit websites als de Duke Databank of Documentary Papyri (DDBDP), waarin de volledige Griekse tekst van alle gepubliceerde documentaire papyri gratis beschikbaar is, en op Griekse woorden en formules doorzoekbaar is gemaakt. Of de Heidelberger Gesamtverzeichnis, de HGV, waarin per tekst alle informatie is te vinden over datum en inhoud, met directe links naar elders op het internet gepubliceerde foto's en naar de Griekse tekst in de

DDBDP. Inmiddels zijn deze internethulpmiddelen geïntegreerd in de zogenaamde Papyrological Navigator. (Alle genoemde websites zijn gemakkelijk aan te klikken vanuit de *links* op de website van ons eigen Papyrologisch Instituut, zie onder.)

Lager niveau?

Wat betreft het zogenaamd lagere niveau van papyrusteksten ten opzichte van de hoogstaande literatuur die voor het eindexamen wordt gelezen, kan het volgende worden opgemerkt.

Natuurlijk is dat waar wanneer men spreekt over de documentaire papyri, die geschreven zijn door vaak minder geletterde mensen uit allerlei verschillende lagen van de bevolking. Op de documenten kom ik later uitgebreid terug.

Maar met zo'n opmerking wordt geheel voorbijgegaan aan de literaire papyri, die van essentieel belang zijn voor de bestudering van de Griekse literatuur. Wie de Atheneion Politeia van Aristoteles leest, of de Aitia van Callimachus, is zich er nu misschien niet eens meer van bewust dat die teksten er zonder de papyri niet waren geweest; vele gedichten van Sappho zijn alleen op papyrus overgeleverd, en dichters als Alcman en Bacchylides zouden we zonder de papyri amper gekend hebben.

De literaire papyri hebben voorlopig aan geheel nieuwe auteurs opgeleverd: vooral Menander, de grootste dichter van de Nieuwe Komedie, en verder Alcman, Bacchylides, Timotheus, Hyperides, Herondas en de anonieme schrijver van de Hellenica Oxyrhynchia, een historisch werk dat verder gaat waar Thucydides was opgehouden.

Nieuw werk is en wordt niet alleen gevonden van Aristoteles en Callimachus, maar ook van onder meer Archilochos, Sappho, Sophocles, Pindarus en Hesiodus.

Zo bezien, worden er misschien al meer Griekse papyri in de klas gelezen dan wij papyrologen denken.

Literaire papyri

De meeste literaire papyri zijn echter grotere en kleinere fragmenten van werken die ons wél uit de literaire overlevering bekend waren. Daarbij is Homerus, toen en nu de populairste Griekse schrijver, het best vertegenwoordigd.

De nieuwe papyrologische hulpmiddelen (zoals de online LDAB = Leuven Database of Ancient Books) stellen de leraar in staat om bij de literaire teksten die hij met zijn leerlingen leest, makkelijk illustraties te vinden van papyri met het betreffende literaire werk. Ik zal daar enkele voorbeelden van geven.

Woordenlijst bij Homerus Ilias I 4-18 (P. Oxy. 44. 3207; Oxyrhynchus, 3de eeuw na Chr.):

Zo zou het aardig kunnen zijn om, juist begonnen met het eerste boek van de Ilias, de leerlingen te laten zien dat voor een Griekstalige scholier in Egypte, in de derde eeuw na Chr., het Grieks van Homerus al net zo moeilijk was als nu voor hen: ze hadden toen al een verklarend woordenlijstje nodig waar de Homerische woorden in het modernere Koinè-Grieks worden verklaard (die werden *ὀνομαστικὰ Ὅμηρου* genoemd). U ziet hier de voor- en achterkant van een voor de helft bewaard gebleven bladzij uit een codex. (Zie ook hieronder: handout tekst 2.) Kijk eens hoe leuk daar in regel 8 zelfs het woord *Ἀτρείδης* moet worden uitgelegd met *ὁ Ἀτρέως παῖς*

[Lezing “Griekse papyri in de klas”, F.A.J. Hoogendijk, 5 oktober 2007]

Ἀγαμέμνων; en in regel 7 daarboven wordt een dualisvorm uitgelegd: διαστήτην: διέστησαν, δυικῶς (= dualis).

Euripides’ Iphigeneia in Aulis met muzieknoten (P. Leid. Pap. Inst. inv. 510, 3de eeuw voor Chr.; fragmenten van regel 1500-1509 en 784-794 met muzieknotatie):

En mocht u bijvoorbeeld Euripides’ Iphigeneia in Aulis lezen met uw leerlingen, dan zou u hun de foto kunnen tonen van dit beroemde fragment uit Leiden: met enkele woorden uit slechts vier regels koorlied, maar wel met de oudste Griekse muzieknoten die er bestaan (uit de derde eeuw voor Chr.).

Oudste papyrus NT (P. Ryl. inv. 457 = ‘P 52’, 125-150 na Chr.):

Bij lezing van het Nieuwe Testament past een foto van de oudste nieuwtestamentische papyrus, met een stukje van het Evangelie van Johannes (Joh. 18: 31-33 en 37-38), een codexfragment uit de eerste helft van de tweede eeuw na Chr. Ik heb de foto's van dit tekstje voorgelegd aan middelbare scholieren, tijdens een gastles op hun school, en aan mijn eerstejaarsstudenten; de ervaring leert dat deze papyrus, aan twee kanten beschreven, ook vrij gemakkelijk door de leerlingen te ontcijferen is. Die zouden vervolgens kunnen proberen om zelf met behulp van de ontcijferde woorden de precieze passage in het Nieuwe Testament vast te stellen. De papyrus kan voor een leraar ook een mooi aanknopingspunt vormen voor een uitwijding over de tekstoverlevering van de Bijbel.

Plato's Phaedo 65 E4-66B3 (P. Leid. Pap. Inst. inv. 22):

Bij Plato's Phaedo, het laatste literaire voorbeeld dat ik geef, zou als illustratie deze Leidse tekst kunnen worden getoond uit de tweede eeuw na Chr. De tekst komt vrijwel geheel overeen met die van de handschriften.

Onbelangrijke onderwerpen, alleen over Egypte?

Nu zal ik het hebben over de documenten, die het merendeel vormen van de bewaard gebleven papyri, en die voor middelbare scholieren vaak veel spannender zijn om te lezen. Gaan die documentaire papyri alleen over onbelangrijke onderwerpen, die ook nog eens alleen betrekking hebben op Egypte?

De vraag is, wat is belangrijk? De documentaire papyri verschaffen ons informatie over vele aspecten van de antieke wereld. Doordat die papyri niet geschreven zijn door een subjectieve antieke geschiedschrijver, met de bedoeling gelezen te worden door een groot publiek, maar een weerslag zijn van het gewone leven van alledag, is die informatie soms betrouwbaarder dan onze historische bronnen.

Natuurlijk hebben sommige teksten meer algemene betekenis dan andere. Een recept voor tandpasta lijkt van minder belang dan het edict van een Romeinse keizer. Een huwelijkscontract is misschien weer interessanter dan de aangifte van diefstal van drie jurken. Maar, smaken verschillen.

Onze kennis van de oudheid, op allerlei gebieden, is door de papyri sterk uitgebreid.

Neem bijvoorbeeld het recht. Aan de hand van papyri met klachten, aangiften, rechtbankverslagen en dergelijke kan de rechtshistoricus de wetten, die in codificatie zijn overgeleverd, aan de praktijk toetsen, en bijvoorbeeld vaststellen, dat althans in de Egyptische praktijk de officiële wetten dikwijls niet zo precies werden nageleefd.

De theologen hebben uit de papyri veel geleerd over de praktijk van de verschillende godsdiensten in Egypte, en hebben bijvoorbeeld conclusies kunnen trekken over de aard en de verspreiding van het vroege christendom.

Rekeningen, belastingoverzichten, kwitanties, en allerlei andere officiële en bestuurlijke stukken geven ons steeds meer inzicht in de economie, in het bestuur en de administratie.

Teksten over onderwijs en wetenschap zullen u als leraar misschien wel extra interesseren.

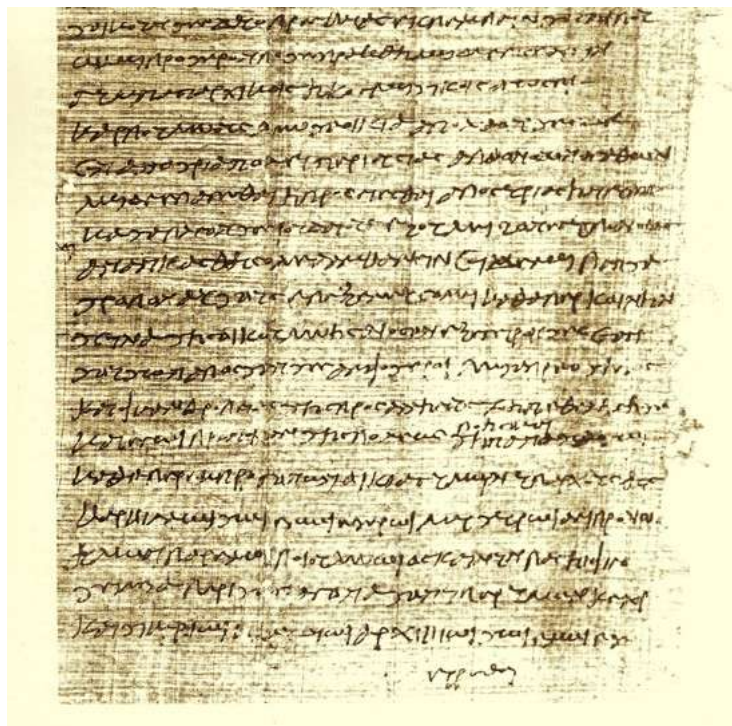
Veel papyri lijken dan wel van minder belang, maar zij dragen stuk voor stuk hun steentje bij aan het beeld dat wij ons vormen van het dagelijks leven van de gewone mens in de oudheid, een onderwerp dat steeds meer in de belangstelling komt.

De papyrusdocumenten stammen inderdaad vrijwel allemaal uit Egypte. Maar Egypte was in de periode die de papyri bestrijken, zeker niet een geïsoleerd gebied. Het maakte achtereenvolgens deel uit van de hellenistische cultuur van het oostelijk Middellandse-Zeegebied, van de Romeinse

en later van de Byzantijnse cultuur, en speelde in die culturen bij tijden zelfs een belangrijke rol. Zodoende kunnen veel conclusies die we trekken ten aanzien van onder meer de sociale, economische en juridische geschiedenis, mutatis mutandis ook worden toegepast op de overige delen van de toenmalige wereld, waarvoor dit soort gedetailleerde gegevens geheel ontbreekt.

Zo hebben wij bijvoorbeeld in de Egyptische papyri vele gegevens over de sterke inflatie in het Romeinse rijk in de vierde eeuw na Chr., die leidde tot prijsstijgingen en koopkrachtverlies, en de neiging om minder op de waarde van geld en meer op die van goederen te vertrouwen. De papyri tonen de gevolgen van zo’n economische verandering voor de gewone man in Egypte, maar de mensen in de rest van het Romeinse rijk zullen het op dezelfde wijze gevoeld hebben. Of wij leren details over Romeinse keizers, die bij onze geschiedschrijvers niet waren overgeleverd. Om twee voorbeelden te geven die zelfs in hedendaagse historische romans zijn terechtgekomen: De roman *I Claudius* van Robert Graves zou er anders uit hebben gezien als daarin niet de beroemde brief van Claudius in zijn geheel was verwerkt, waarin de keizer onder andere tekeer gaat tegen de tweespalt tussen de Alexandrijnen en de Joden in Alexandrië.

Einde van een brief van keizer Claudius aan de Alexandrijnen (P. Lond. VI 1912, 41 na Chr.):

Uit deze brief, waarvan u hier het einde van de vijfde kolom voor u ziet, blijkt onder meer dat Claudius zijn werk serieus opvatte, zelf de belangrijke zaken afhandelde en daarbij zeer diplomatiek te werk ging, wat een mooi tegenwicht biedt aan het beeld van de incapabele dwaas dat door sommige geschiedschrijvers van hem was geschetst.

Vorbereidingen voor het bezoek van keizer Hadrianus in 130 na Chr.

(P. Leid. Pap. Inst. inv. 172; Oxyrhynchus, 19 december 129 na Chr.):

In *Mémoires d’Hadrien* van Marguérite Yourcenar zijn de historische details van Hadrianus’ bezoek aan Egypte in 130 na Chr. geheel gebaseerd op papyrologische bronnen, waarnaar zij ook in het nawoord bij haar roman verwijst. Hierboven ziet u een van die Hadrianus-papyri, uit de collectie van het Leids Papyrologisch Instituut. Het is een lijst van goederen die met het oog op het bezoek van keizer Hadrianus waren klaargelegd: ruim een half jaar voor de werkelijke aankomst van de keizer daar ter plaatse.

Men kan voor de Oude Geschiedenis eigenlijk niet om de papyri heen, zeker sinds naast de militair-politieke studies ook de sociaal-economische onderwerpen steeds meer in de belangstelling zijn komen te staan. Hele pagina’s in de encyclopedische ANRW (*Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*) zijn inmiddels door papyrologen geschreven.

Grieks te moeilijk?

Hopelijk zijn er leraren die graag een enkele papyrustekst of, nog leuker, een samenhangend groepje teksten aan hun leerlingen willen voorleggen. Dan rijst de vraag: Is het Grieks niet te moeilijk voor een middelbare-schoolleerling?

We hebben hier te maken met het Koinè-Grieks, van κοινή διάλεκτος, het Grieks dat vanaf de vierde eeuw voor Chr. in de hele hellenistische wereld geschreven en gesproken werd. Ja, wie dat, met Cobet, wil vergelijken met een Leidse keukenmeid die correct Hollands probeert te schrijven, heeft een beetje gelijk. Maar het koinè-Grieks is ook de taal van het Nieuwe Testament. En de schrijffouten die we in de papyri dikwijls aantreffen, geven ons juist nuttige informatie over hoe het Grieks op dat moment werd uitgesproken.

Doordat de grammatica vereenvoudigd werd en uitzonderingen werden genormaliseerd, is koinè-Grieks eigenlijk makkelijker dan klassiek Attisch of Ionisch, of Homerisch Grieks. Bovendien wordt ook nu al dikwijls het Nieuwe Testament op school gelezen, waardoor de leerling mogelijk al met koinè-Grieks heeft kennisgemaakt.

Niet alle in de papyri gebruikte woorden zijn opgenomen in het gemiddelde schoolwoordenboek. Die zijn wél allemaal opgenomen in het Greek-English Lexicon van Liddle-Scott-Jones. Het is misschien een geruststellende gedachte dat dit LSJ nu ook online (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/resolveform?redirect=true>) en zelfs als I-Phone app beschikbaar is en dus ook door de leerlingen kan worden geraadpleegd, als ze voldoende Engels kennen. En een klein woordenlijstje bij een papyrustekst is door de leraar zo gemaakt.

Natuurlijk is dan nóg het lezen van papyri met middelbare scholieren niet zonder problemen. Laten we nog eens kijken naar de tekst waarmee we begonnen zijn. Wanneer we de Griekse transcriptie bekijken (zie onder, tekst 1) vallen twee dingen meteen in het oog. Ten eerste de vele schrijffouten en orthografische varianten (die overigens wel in het kritisch apparaat rechts worden verklaard). Kijk eens in regel :

2. ἐποίησες 1. ἐποίησας; ἀπένηχες 1. ἀπενέγκας

3. ἀπενέκκειν 1. ἀπενεγκεῖν

4 en 5. σε 1. σοι

5. υἱγένω 1. ὑγιαίνω

8. λυπόν 1. λοιπόν.

Ten tweede vallen op: de haakjes en puntjes die als tekens in de papyrologie worden gebruikt, bijvoorbeeld de spitse haken in regel 3, de vierkante haken in regel 7, en de ronde haken in regel 16. Dit soort dingen maakt het Griekse tekstje op het eerste gezicht vrij ontoegankelijk.

Nu kan men er natuurlijk voor kiezen, om voor scholieren gewoon een soort schooluitgave van de te behandelen papyri te maken, en alle papyrologische tekens weg te laten (zoals in de genoemde schooleditie van Cohen). Dan kunnen meteen de schrijffouten en -varianten worden verbeterd, en die hinderlijke accenten (die immers toch maar een toevoeging van de moderne uitgever waren) ook weggelaten.

Maar waarom niet liever dicht bij de oorspronkelijke uitgave gebleven? De leerling beschouwt een beetje puzzelen waarschijnlijk juist als extra uitdaging, en zal worden beloond met het idee dat hij een “echte” tekst van tweeduizend jaar oud aan het ontcijferen en vertalen is.

Dus: Geef uw leerlingen er een overzichtje bij van de papyrologische tekens (zie onder); geef ze een kritisch apparaat of nootjes bij de tekst waarin de normale vorm van de afwijkend geschreven woorden wordt gegeven. Geef een lijstje met de taal- en andere bijzonderheden zoals Cohen dat al had gemaakt, en als uitklapbladzijden in zijn boekje had opgenomen (zie onder). Met die weinige hulpmiddelen kan een leerling al snel aan de slag, zelfs als hij nog maar heel weinig Grieks kent.

Hoe past papyrologie in het curriculum?

Blijft nog het probleem, hoe het lezen van papyri in het curriculum kan worden ingepast. Voor een enkel papyrusje zal iedere leraar wel een verloren uurtje kunnen vinden, maar het is natuurlijk aardiger om er een project van te maken, met meerdere papyrusteksten, wellicht deels in vertaling, gekozen rond een bepaald thema. Misschien is het ook wel mogelijk om er een blok KCV mee te vullen. Hoe dan ook zien we gelukkig dat momenteel op onze middelbare scholen naast de klassieke talen en literatuur, ook andere aspecten van de klassieke cultuur en de oude geschiedenis weer steeds meer aandacht krijgen.

Ik kan als buitenstaander niet beoordelen, hoeveel vrijheid een leraar tegenwoordig heeft bij de invulling van zijn leespensum. Wel weet ik dat in het afgelopen schooljaar 2006/2007 op scholen

in Leiden, Den Haag en Groningen een pilotproject “methodeloos Grieks” heeft plaatsgevonden (binnen het grotere kader van het onderwijsontwikkelpoject voor gymnasia Pegasus). Daarbij werden tweedeklassers voor het leren van het Grieks als het ware meteen in het diepe gegooid en moesten zij authentieke Griekse teksten, waaronder originele grafinscripties en bijbelteksten, zelfstandig vertalen. Voor het aanleren en toepassen van de daarvoor benodigde opzoekstrategieën en vertaalvaardigheden zouden ook heel goed papyrusdocumenten kunnen worden gebruikt.

Hoe komt de leraar aan zijn papyrusteksten?

Aangenomen dat een leraar papyri wil behandelen in de klas, en daartoe in de gelegenheid is, hoe komt hij dan aan papyrusteksten om te behandelen? Idealiter zou de leraar, afhankelijk van eigen voorkeur en wellicht onderwerpen die elders aan de orde komen, zelf een keuze moeten maken uit de vele papyri die inmiddels zijn gepubliceerd. Hij, of zij, zou op zoek kunnen gaan in de databanken die nu op het internet ter beschikking staan. Maar de veelheid van mogelijkheden – we hebben het over inmiddels een kleine 50.000 gepubliceerde papyri – kan hier afschrikkend werken. In dat geval zou men zich om te beginnen kunnen baseren op de genoemde bestaande uitgaven van papyri voor schoolgebruik, voorzover die nog antiquarisch te krijgen zijn of in bibliotheken geleend kunnen worden. Ook bloemlezingen van teksten, al dan niet rond een bepaald thema gekozen, evenals algemenere boeken over papyrologische onderwerpen, kunnen inspirerend zijn.

Bovendien hopen wij in Leiden op korte termijn nieuwe papyrusteksten voor het middelbaar onderwijs beschikbaar te stellen. Onze student-assistente Alette Bakkers werkt namelijk in het kader van een onderwijsstage aan een tekstbundeltje, waarin een aantal papyri wordt gepresenteerd met speciaal commentaar voor de leerlingen, met vertaling en zelfs voorzien van vragen bij de teksten. [inmiddels te bestellen via www.papyrologie.nl]

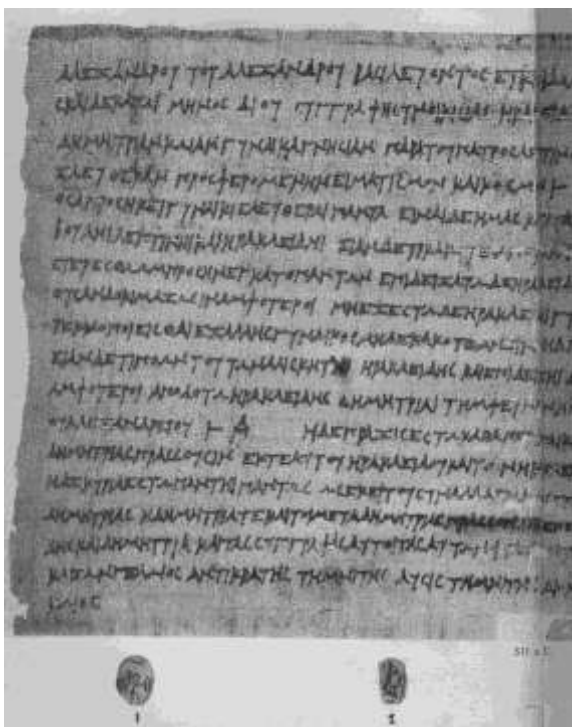
Als onderwerp voor een project zou bijvoorbeeld gekozen kunnen worden voor enkele teksten uit een samenhangend archief zoals dat van de landgoedbeheerder Zeno uit de derde eeuw voor Chr. (zie bijvoorbeeld het boekje *Zeno, een Grieks manager* in de literatuurlijst). Of stukken uit het archief van de wever Tryphon uit de eerste eeuw na Chr. (een keuze van teksten uit het Tryphon-archief is in het boekje van De Zwaan, tekst 11-19, bijeengezet); of een groepje papyri bestaande

uit een huwelijkscontract, met een uitnodiging voor een huwelijk, een ostracon met huwelijksfelicitatie, een geboorteaangifte, en een echtscheidingscontract; of teksten over artsen in de papyri (dat onderwerp heb ik zelf ooit gebruikt voor een Lapp-Top-college); of documenten die het vroege christendom illustreren; of over mummificatie, een onderwerp dat de leerlingen mogelijk zal aanspreken; of teksten uit en over het antieke onderwijs (zie onder Literatuur). Er zijn oneindig veel mogelijkheden, net als er ontelbaar veel Griekse papyri zijn. Afbeeldingen van de teksten kunnen er als illustratie bij gegeven worden, en soms is het handschrift misschien zo duidelijk dat de leerling zelf een paar regels van de tekst kan proberen te ontcijferen.

Enkele voorbeelden

Voor de gelegenheid heb ik nog een paar papyrusteksten voor u op de handout (zie onder) gezet. Het is niet mijn bedoeling ze nu in hun geheel met u te gaan doornemen; ik noem ze alleen kort, en laat de afbeelding erbij zien. Misschien hebt u er wat aan als u eens een papyrus in de klas wilt uitproberen.

Tekst 3 is het huwelijkscontract P. Eleph. 1. Dit is tevens de oudste gedateerde Griekse papyrus, uit 310 voor Chr.:

Tekst 4 is een recept voor tandpasta uit de vierde eeuw na Chr. Door de verwerking van polei zal het tandpoeder net als onze tandpasta een beetje naar pepermunt hebben gesmaakt:

Tekst 5, ten slotte, is een aangifte van diefstal van drie damesgewaden, een tekst uit onze eigen collectie:

Slot

Tot slot. Ik hoop dat ik u ervan heb kunnen overtuigen dat het lezen van Griekse papyri in de klas zeker niet onmogelijk is. Als ik misschien enkelen van u er zelfs enthousiast voor heb kunnen maken, ben ik helemaal geslaagd in mijn opzet.

Ik vind de Griekse papyrologie namelijk een prachtig vak, dat niet alleen door wetenschappers beoefend moet worden, maar ook uitgedragen en op volgende generaties overgedragen dient te worden. De inhoud van de Griekse papyri is gewoon te interessant om niet in grotere kring bekendheid te krijgen.

En om te laten zien dat uw leerlingen het vast wel kunnen waarderen, wil ik besluiten met een citaat uit een E-mail die ik van een lerares mocht ontvangen nadat ik aan een groep vierde- en vijfdeklassers een gastles had gegeven, waarin de leerlingen zelf de tekst van een wastablet mochten ontcijferen:

[Lezing “Griekse papyri in de klas”, F.A.J. Hoogendijk, 5 oktober 2007]

“[De leerlingen] zeiden o.a. dat ze erdoor gemerkt hadden dat wat ze geleerd hadden dus echt zin had (...). Grieks echt uit de praktijk. Leuk hè.”

Tekst 1: BRIEF VAN EEN JONGEN

P. Oxy I 119, Oxyrhynchos, 3de eeuw n.Chr.

Een boze brief vol grammaticale en orthografische fouten waarin de kleine Theon zijn vader dreigt zeer ongehoorzaam te zijn.

Recto

Θέων Θεώνι τῷ πατρὶ χαίρειν.
Καλῶς ἐποίησες. Οὐκ ἀπένηχές με μετ’ ἐ-
σοῦ εἰς πόλιν. Ἡ οὐ θέλις ἀπενεκκεῖν <με> με-
τ’ ἐσοῦ εἰς Ἀλεξάνδριαν, οὐ μὴ γράψω σε ἐ-
5 πιστολήν οὔτε λαλῶ σε οὔτε υἱγένω σε.
Εἶτα ἂν δὲ ἔλθης εἰς Ἀλεξάνδριαν οὐ
μὴ λάβω χεῖραν παρὰ [σ]οῦ οὔτε πάλι χαίρω
σε λυπὸν. Ἄμ μὴ θέλης ἀπενέκαι μ[ε],
ταῦτα γε[ί]νετε. Καὶ ἡ μήτηρ μου εἶπε Ἄρ-
10 χελάω, ὅτι ἀναστατοῖ μέ, ἄρρον αὐτόν.
Καλῶς δὲ ἐποίησες. Δωρὰ μοι ἔπεμψε[ς]
μεγάλα, ἀράκια. Πεπλάνηκαν ἡμῶς ἐκε[ῖ]
τῇ ἡμέρᾳ ἰβ ὅτι ἔπλευσες. Λυπὸν πέμψον εἶ[ς]
με, παρακαλῶ σε. Ἄμ μὴ πέμψης οὐ μὴ φά-
15 γω, οὐ μὴ πίνω. Ταῦτα.

Ἐρῶσθέ σε εὐχ(ομαι).

Τῷβι ιη.

Verso Ἀπόδος Θεώνι [ἀ]πὸ Θεωνᾶτος υἱῷ

2. ἐποίησες 1. ἐποίησας; ἀπένηχες
1. ἀπενέγκας
- 2-3. μετ’ ἐσοῦ naar analogie van
μετ’ ἐμοῦ
3. ἡ 1. εἰ; θέλις 1. θέλεις;
ἀπενεκκεῖν 1. ἀπενεγκεῖν
- 4 en 5. σε 1. σοι
5. υἱγένω 1. ὑγιαίνω
6. ἂν 1. ἐὰν
7. χεῖραν 1. χεῖρα; πάλι 1. πάλιν
8. λυπὸν. Ἄμ 1. λοιπὸν. Ἐὰν;
ἀπενέκαι 1. ἀπενέγκαι
9. γε[ί]νετε 1. γίνεται
10. ἄρρον 1. ἄρον
11. ἐποίησες 1. ἐποίησας; ἔπεμψες
1. ἔπεμψας
12. ἡμῶς 1. ἡμᾶς
13. ὅτι 1. misschien ὅτε; ἔπλευσες
1. ἔπλευσας; λυπὸν 1. λοιπὸν
14. ἂμ 1. ἐὰν
15. πίνω 1. πίνω
16. ἐρῶσθε 1. ἐρρῶσθαι
18. υἱῷ 1. υἱοῦ

“Theon groet zijn vader Theon. Dat heb je mooi gedaan! Je hebt me niet met je meegenomen naar de stad. Als je me niet met je mee wilt nemen naar Alexandrië, dan zal ik je geen brief (meer) schrijven en niet (meer) tot je spreken en je geen goede gezondheid (meer) toewensen. Wanneer je voortaan naar Alexandrië gaat, neem ik je hand niet aan en groet ik jou niet terug van nu af aan. Wanneer je mij niet wilt meenemen, zal het zo zijn. En mijn moeder heeft tegen Archelaos

gezegd: “Hij maakt me nerveus, haal hem weg.” En dat heb je ook mooi gedaan: je hebt me cadeautjes gestuurd, (nou die zijn) groot, peulenschillen (zijn het)! Ze hebben ons misleid daar op die dag, de 12de, dat jij wegvoer. Dus: laat mij halen, ik vraag het je. Als je me niet laat halen, zal ik niet eten, en zal ik niet drinken. Daar!

Ik bid dat je gezond bent.

18 Tybi.”

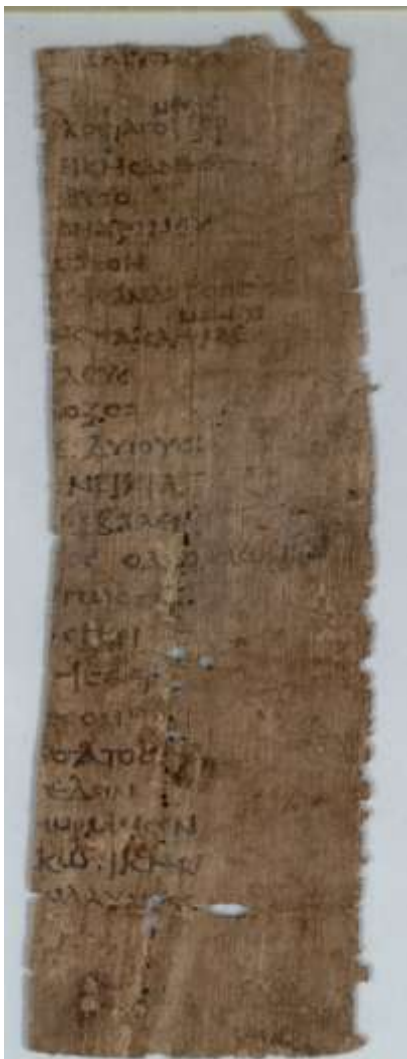
Op de achterkant: “Geef af aan Theon, van zijn zoon Theonas.”

Tekst 2: WOORDENLIJSTJE BIJ HOMERUS ILIAS I 4-18

P. Oxy. XLIV 3207, Oxyrhynchos, 3de eeuw n.Chr.

(De regelnummers tussen haakjes verwijzen naar Homerus; accenten e.d. zijn aanvullingen van de moderne uitgever)

Voorkant:

(4)		[ἐλώρια: σπαράγματα,] ἐλκύσματα
(5)		[οἰωνοῖσι: σαρ]κοφάγοις ὀρ` νέοις´
(6)		[ἐρίσαντε: φιλον]εικήσαντες
(5)		[ἐτελείετο: ἐτελει]οὔτο
(6)	5	[ἐξ οὗ δῆ: ἐφ´ οὗ] δῆ χρόνου
(6)		[τὰ πρῶτα: πρ]ῶτον
(6)		[διαστήτην: διέσ]τησαν, δυϊκῶς
(7)		[Ἄτρείδης: ὁ Ἄτρέ]ως παῖς Ἀγαμέ` μων´
(7)		[ἄναξ ἀνδρῶν: βασι]λεὺς
(7)	10	[δῖος: ἐν]δοξος
(8)		[σφω]ε: αὐτούς:
(8)		[ἔριδι: φιλ]ονεικία
(8)		[ξυνέηκε: συ]νέβαλεν
(9)		[Λητοῦς καὶ Διὸς υἱ]ός: ὁ Ἀπόλλων
(9)	15	[ὁ γάρ: οὗ]τως γὰ[ρ]
(9)		[βασιλῆι: β]ασιλεῖ
(9)		[χολωθεῖς: ὀρ]γισθεῖς
(10)		[νοῦσον: ν]όσον
(10)		[ἀνὰ στρατόν: κ]ατὰ τὸ σ[τρ]α-
	20	[τὸ]πεδον
(10)		[ᾠρσε: ἐφώρμησεν
(10)		[κακὴν: κα]κωτικὴν
(10)		[ὀλέκοντο: ἀπ]ώλλυν[τ]ο

PAPYROLOGISCH APPARAAT

Voor het uitgeven van een papyrustekst worden de volgende tekens gebruikt (het zogeheten "Leidse" systeem):

punt onder de letter	onzeker gelezen letter (meestal beschadigd)
[]	verloren gegane letters
< >	letters, ten onrechte door de schrijver weggelaten en door de uitgever aangevuld
()	afkortingen en symbolen, door de uitgever voluit geschreven
{ }	door de schrijver geschreven letters die volgens de uitgever uit de tekst moeten worden verwijderd
[[]]	letters die door de schrijver zelf zijn doorgehaald
˘	letters die door de schrijver boven de regel zijn toegevoegd.

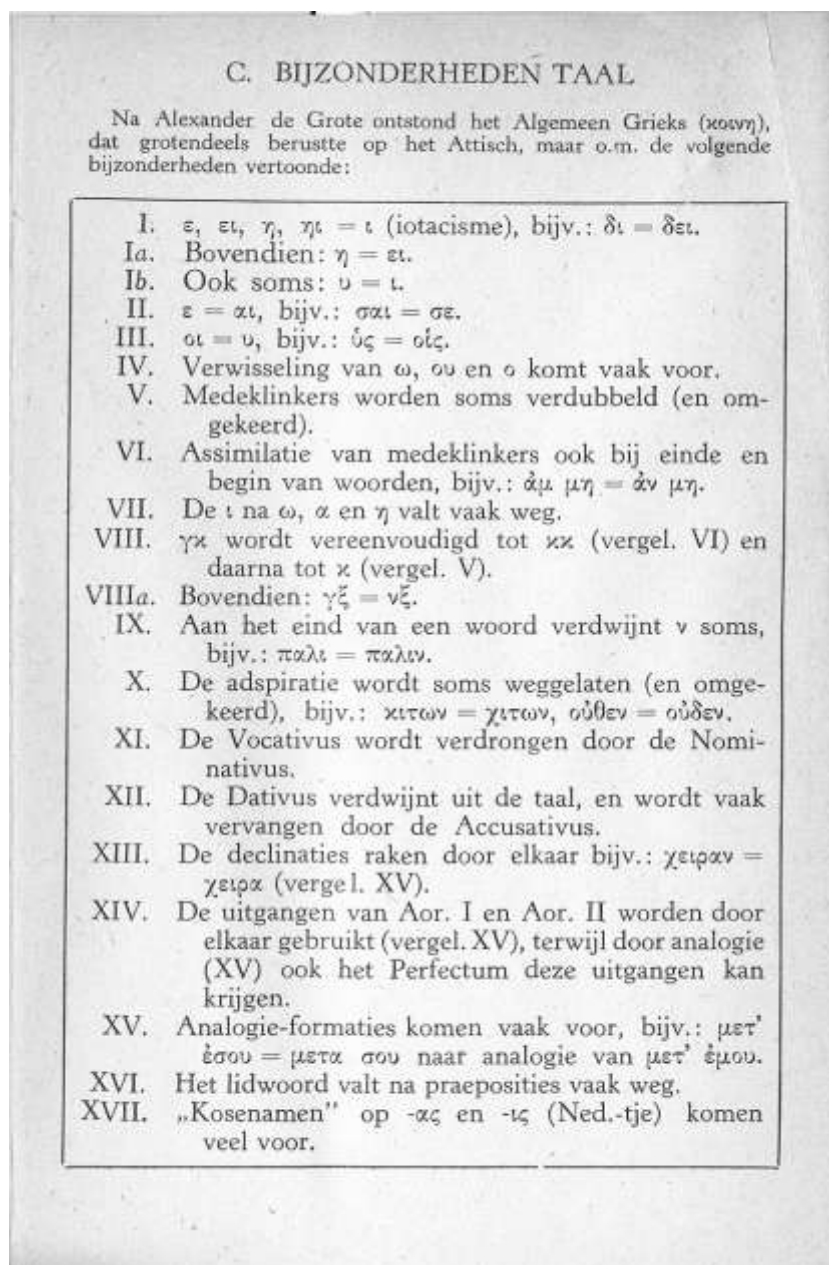
J. Cohen, *XV Papyros ad vitam cotidianam attinentes* (Zwolle 1947), uitklappagina begin:

A. BIJZONDERHEDEN KALENDER		
Oud-Egypte had zonnejaren (12 × 30 dagen + 5 aanvullingsdagen ἐπαγομεναι).		
Macedonië had maanjaren (12 × 29 of 30 dagen).		
Sedert het eind van de II ^e eeuw v. C. was de Macedonische kalender in overeenstemming gebracht met de Egyptische, zodat het volgende systeem ontstond:		
Egyptisch	Macedonisch	Juliaans
Θωθ	Διος	29 Aug. —27 Sept.
Φαιωφι	Ἀπελλαιος	28 Sept. —27 Oct.
Ἄθουρ	Λύδναιος	28 Oct. —26 Nov.
Χοιακ	Περτιος	27 Nov. —26 Dec.
Τυβι	Δυστρος	27 Dec. —25 Jan.
Μεχιρ	Ξανδικος	26 Jan. —24 Febr.
Φαμενωθ	Ἀρτεμισιος	25 Febr.—26 Mrt.
Φαρμουθι	Δαισιος	27 Mrt. —25 Apr.
Παχων	Πανεμος	26 Apr. —25 Mei
Παϋνι	Λαιος	26 Mei —24 Juni
Ἐπιφ	Γορπιαιος	25 Juni —24 Juli
Μεσορη	Ἵπερβερεταιος	25 Juli —23 Aug.
αἱ ἐπαγομεναι		24 Aug.—28 Aug.

B. LETTERS ALS CIJFERS					
De Griekse letters werden als cijfers gebruikt. Dit werd ook reeds gedaan met de letters van het Semitische alphabeth, dat aan het Griekse ten grondslag ligt. Bij de Griekse cijfers komen nog enkele Semitische tekens voor, die niet tot Griekse letters zijn geworden (Ϟ = koppa, ϗ = sampie)					
1	α'	10	ι'	100	ρ'
2	β'	20	κ'	200	σ'
3	γ'	30	λ'	300	τ'
4	δ'	40	μ'	400	υ'
5	ε'	50	ν'	500	φ'
6	ς'	60	ξ'	600	χ'
7	ζ'	70	ο'	700	ψ'
8	η'	80	π'	800	ω'
9	θ'	90	Ϟ	900	ϗ

De duizendtallen werden aangeduid door het streepje links onder aan de letter te plaatsen, bijv. δ' = 4 maar: ,δ = 4000

J. Cohen, *XV Papyros ad vitam cotidianam attinentes* (Zwolle 1947), uitklappagina einde:

Tekst 3: HUWELIJKSCONTRACT

P. Eleph. 1, Elephantine, 310 v. Chr.

Dit huwelijkscontract tussen Herakleides en Demetria is de oudste gedateerde Griekse papyrus. Sommige termen verwijzen nog naar de Griekse herkomst van schrijver en partijen (zoals ναυτικά in regel 13). Het contract was in tweevoud opgesteld; één versie was bedoeld om zichtbaar te blijven (de *scriptura exterior*), de andere versie werd opgerold en verzegeld (*scriptura interior*).

Hieronder de tekst van de, natuurlijk het best bewaard gebleven, *scriptura interior*.

- Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀλεξάνδρου βασιλεύοντος ἔτει ἐβδόμῳ, Πτολεμαίου σατραπεύοντος ἔτει
τεσ<σ>αρε-
σκαϊδεκάτῳ, μηνὸς Δίου. Συγγραφὴ συνοικισίας Ἡρακλείδου καὶ Δημητρίας. Λαμβάνει
'Ἡρακλείδης <Τεμνίτης>
Δημητρίαν Κώϊαν γυναῖκα γνησίαν παρὰ τοῦ πατρὸς Λεπτίνου Κώϊου καὶ τῆς μητρὸς
Φιλωτίδος ἐλεύθερος
ἐλευθέραν προσφερομένην εἰματισμὸν καὶ κόσμον (δραχμῶν) Ἀ. Παρεχέτω δὲ Ἡρακλείδης
Δημητρίαί
5 ὅσα προσήκει γυναικὶ ἐλευθέραι πάντα. Εἶναι δὲ ἡμᾶς κατὰ ταῦτὸ ὅπου ἂν δοκῆι ἄριστον
εἶναι βουλευομένοις κοινῇ
βουλῇ Λεπτίνῃ καὶ Ἡρακλείδῃ. Εἰὰν δέ τι κακοτεχνούσα ἀλίσκεται ἐπὶ αἰσχύνῃ τοῦ
ἀνδρὸς Ἡρακλείδου Δημητρία,
στερέσθω ὦμ προσηνέγκατο πάντων, ἐπιδειξάτω δὲ Ἡρακλείδης ὅ τι ἂν ἐγκαλῆι Δημητρίαί
ἐναντίον ἀνδρῶν τριῶν,
οὓς ἂν δοκιμάζωσιν ἀμφότεροι. Μὴ ἐξέστω δὲ Ἡρακλείδῃ γυναῖκα ἄλλην ἐπεισάγεσθαι
ἐφ' ὕβρει Δημητρίας μηδὲ
τεκνοποιεῖσθαι ἐξ ἄλλης γυναικὸς μηδὲ κακοτεχνεῖν μηδὲν παρευρέσει μηδεμιᾷ
'Ἡρακλείδῃν εἰς Δημητρίαν.
10 Εἰὰν δέ τι ποῶν τούτων ἀλίσκεται Ἡρακλείδης καὶ ἐπιδείξει Δημητρία ἐναντίον ἀνδρῶν
τριῶν, οὓς ἂν δοκιμάζωσιν
ἀμφότεροι, ἀποδότω Ἡρακλείδης Δημητρίαί τῆμ φερνήν ἢν προσηνέγκατο (δραχμῶν) Ἀ, καὶ
προσαποτεισάτω ἀργυρί-
ου Ἀλεξανδρείου (δραχμᾶς) Ἀ. Ἡ δὲ πρᾶξις ἔστω καθάπερ ἐγ δίκης κατὰ νόμον τέλος
ἐχούσης Δημητρίαί καὶ τοῖς μετὰ
Δημητρίας πράσσουνσιν ἐκ τε αὐτοῦ Ἡρακλείδου καὶ <ἐκ> τῶν Ἡρακλείδου πάντων καὶ
ἐγγαίων καὶ ναυτικῶν. Ἡ δὲ συγγραφὴ
ἦδε κυρία ἔστω πάντῃ πάντως ὡς ἐκεῖ τοῦ συναλλάγματος γεγενημένου, ὅπου ἂν ἐπεγφέρῃ
'Ἡρακλείδης κατὰ
15 Δημητρίας ἢ Δημητρία τε καὶ τοῖ μετὰ Δημητρίας πράσσοντες ἐπεγφέρωσιν κατὰ
'Ἡρακλείδου. Κύριοι δὲ ἔστωσαν Ἡρακλεί-
δης <τε> καὶ Δημητρία καὶ τὰς συγγραφὰς αὐτοὶ τὰς αὐτῶν φυλάσσοντες καὶ ἐπεγφέροντες
κατ' ἀλλήλων. Μάρτερες
Κλέων Γελώιος, Ἀντικράτης Τημνίτης, Λύσις Τημνίτης, Διονύσιος Τημνίτης, Ἀριστόμαχος
Κυρηναῖος, Ἀριστόδικος
Κώϊος.

4. εἰματισμὸν 1. ἰματισμὸν 6. εἰὰν 1. ἐὰν 7. ὦμ 1. ὦν 10. εἰὰν 1. ἐὰν; ποῶν 1. ποιῶν 11. τῆμ 1.
τὴν 12. ἐγ 1. ἐκ 14, 15, 16 ἐπεγ- 1. ἐπεκ- 16. μάρτερες 1. μάρτυρες

“In het zevende jaar van het koningschap van Alexander, de zoon van Alexander, het veertiende jaar van het satraapschap van Ptolemaios, in de maand Dios. Huwelijksvereenkomst van Herakleides en Demetria. Herakleides van Temnos neemt Demetria van Kos tot zijn wettige echtgenote uit handen van haar vader Leptines van Kos en van haar moeder Filotis, hij als vrij man, haar tot zijn vrije vrouw, waarbij zij als bruidsschat meebrengt: kleding en sieraden ter waarde van 1000 drachmen. Herakleides moet Demetria alles verschaffen (5) wat een vrije vrouw past. En (wij komen overeen dat) wij op dezelfde plaats wonen, waar dat ook maar het beste toeschijnt te zijn aan Leptines en Herakleides in gezamenlijk overleg. Indien Demetria erop wordt betrapt iets slechts te doen tot schande van haar man Herakleides, moet zij beroofd worden van alles wat zij als bruidsschat had ingebracht, en Herakleides moet datgene waarvan hij Demetria beschuldigt, aantonen ten overstaan van drie mannen, die zij beiden goedkeuren. Aan Herakleides moet het niet geoorloofd zijn een andere vrouw erbij te huwen tot belediging van Demetria, of kinderen te verwekken bij een andere vrouw, of dat Herakleides wat voor slechts ook doet jegens Demetria, onder geen enkel voorwendsel. (10) Indien Herakleides erop wordt betrapt iets van die dingen te doen en Demetria dat aantoonst ten overstaan van drie mannen, die zij beiden goedkeuren, dan moet Herakleides aan Demetria de bruidsschat die zij inbracht ter waarde van 1000 drachmen teruggeven, en daarbovenop moet hij als boete betalen 1000 drachmen in zilveren Alexandrijnen. Het recht om betaling te eisen, als het ware op grond van een rechtszaak die overeenkomstig de wet ten einde is gevoerd, moet berusten bij Demetria en degenen die samen met Demetria de eis tot betaling indienen, van Herakleides en alle bezittingen van Herakleides zowel te land als ter zee. Deze overeenkomst moet overal op iedere wijze rechtskrachtig zijn alsof de overeenkomst daar was afgesloten, waar ook maar Herakleides hem tegen Demetria zal aanvoeren (15) of Demetria en haar mede-eisers hem tegen Herakleides zullen aanvoeren. Herakleides en Demetria moeten gerechtigd zijn om zelf hun eigen overeenkomst te bewaren en tegen elkaar aan te voeren. Getuigen: Kleon van Gela, Antikrates van Temnos, Lysis van Temnos, Dionysios van Temnos, Aristomachos van Cyrene, Aristodikos van Kos.”

Tekst 4: RECEPT VOOR TANDPASTA

MPER XIII 7, Hermopolitische gouw (?), 4de eeuw na Chr.

Drachme wordt hier gebruikt voor een gewicht van ca. 3,5 gram.

Polei is een kruid met een munt-achtige smaak.

ξηρ(ίον) ὀδόντ(ων) λευκ(ῶν) καὶ ἀβρώτ(ων)
ἀλὸς ἀμμωνιάκ(ου) (δραχμῆ) α
γληχῶν(ος) (δραχμαὶ) β
ἴρεως (δραχμῆ) α
πεπέρε(ως) κόκκου(ς) κ

“Poeder voor witte en niet door schuren aangetaste tanden:

1 drachme ammoniakzout,

2 drachmen polei,

1 drachme iris,

20 peperkorrels.”

Tekst 5: AANGIFTE VAN DIEFSTAL

SB VI 9068, Moithymis, 3de eeuw v. Chr.

Aanklacht gericht aan het hoofd van politie. Nota bene tijdens het tempelbezoek van de heer des huizes zijn boeven zijn huis binnengedrongen en hebben de daar aanwezige vrouwen van hun kleding beroofd. En kleding behoorde in die tijd wel tot het duurste wat iemand bezat...

Δικαίῳ ἀρχιφυ(λακίτη) Μοιθύμεως παρὰ Πετοσίριος τοῦ Θώτεως βασιλικοῦ	“Aan Dikaios, hoofdagent van Moithymis, van Petosiris zoon van Thotis, boer op het
5 γεωργοῦ κόμης Μοιθύμεως. Τῇ κε τοῦ Παχῶν περὶ ὥραν β̄ ὀψέ, ὄντος μου ἐν τῷ	koninklijke land van het dorp Moithymis. Op de 25ste Pachon, rond het tweede uur
10 ἱερῷ εἰσπηδή- σαντές τινες εἰς τὴν οἰκίαν μου ἐξέδυσαν Θανοῦν τὴν	van de avond, toen ik mij in de tempel bevond, drongen onbekenden mijn huis
15 γυναικῶν μου ἰμάτιον ἄξιον (δραχμῶν) σ̄ καὶ Ἀϋγχιν[α τ]ῆν μητέρα αὐτῆς ἰμάτιον ἄξιον (δραχμῶν) ῡ	binnen en trokken mijn vrouw Thanous haar jurk uit ter waarde van 200 drachmen en haar moeder Aynchis haar jurk ter waarde
20 καὶ Θερμουτ[άριον] τὴν θυγατέρα ὀθόνιον (δρ.) ρ̄ (γίνονται) (δραχμαὶ) ψ̄, ταῖς τε μαχαίραις ἔτυπτον αὐτάς	van 400 drachmen en onze dochter Thermoutarion haar linnen tuniek van 100
25 ὥστε καινοτ[αθ]-ε.	drachmen, dat is in totaal 700 drachmen, en zij staken hen met hun messen zodat zij ...” <i>(hier breekt de papyrus af).</i>

LITERATUUR

Algemene literatuur

- E.G. Turner, *Greek Papyri, An Introduction* (Oxford 1980²)
N. Lewis, *Life in Egypt under Roman Rule* (Oxford 1983)
N. Lewis, *Greeks in Ptolemaic Egypt* (Oxford 1986)
A.K. Bowman, *Egypt after the Pharaohs, 332 BC - AD 642* (London 1986)
R.S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* (Princeton 1993)

R.S. Bagnall, ed., *Egypt in the Byzantine World, 300-700* (Cambridge 2007)
(onderwijs in de oudheid) R. Cribiore, *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt* (Princeton-Oxford 2001)

Handboeken

P.W. Pestman, *The New Papyrological Primer. Second Edition Revised* (Leiden 1994) (met gevarieerde bloemlezing van teksten)
H.-A. Rupprecht, *Kleine Einführung in die Papyruskunde* (Darmstadt 1994) (zonder teksten, veel literatuurverwijzingen)

Selectie van bloemlezingen van papyri met Griekse tekst en vertaling

A.S. Hunt - C.C. Edgar, *Select Papyri I-II* (Loeb Classical Library, London - Cambridge 1932-1934)
D.L. Page, *Select Papyri III: Literary papyri, Poetry* (Loeb Classical Library, London - Cambridge 1950²)
J. Hengstl, *Griechische Papyri aus Ägypten* (München 1978)
J.L. White, *Light from Ancient Letters* (Philadelphia 1986)
L. Migliardi Zingale, *Vita privata e vita pubblica nei papiri d’Egitto* (Torino (1992)

Selectie van bloemlezingen van papyri alleen in vertaling

W. Schubart, *Ein Jahrtausend am Nil. Briefe aus dem Altertum* (Berlin 1923²)
P. Schubert, *Vivre en Égypte Gréco-Romaine* (Vevey 2000)
R.S. Bagnall - P. Derow, *The Hellenistic Period. Historical Sources in Translation* (Oxford 2004) (bevat ook vertaalde inscripties)
R.S. Bagnall - R. Cribiore, *Women’s Letters from Ancient Egypt, 300 BC-AD 800* (Ann Arbor 2006)

Publicaties voor gebruik in het middelbaar onderwijs

A. Laudien, *Griechische Papyri aus Oxyrhynchos für den Schulgebrauch ausgewählt* (Berlin 1912)
W. Schubart, *Griechische Papyri. Urkunden und Briefe vom 4. Jahrh. v. Chr. bis ins 8. Jahrh. n. Chr. Text; idem, Kommentar* (Bielefeld - Leipzig 1927)
J. Cohen, *XV Papyros ad vitam cotidianam attinentes* (Zwolle 1947)
J. de Zwaan, *Griekse Papyri ten dienste van het onderwijs in het Nieuwtestamentisch Grieks* (Leiden 1948)
M.E. van den Houten-Thieme, met F.A.J. Hoogendijk, P.W.A.Th. van der Laan, *speciaal papyrologisch nummer Hermeneus* 52, nr. 4 (1980)
W. Clarysse – F.A.J. Hoogendijk, *De Sortes van Astrampsychus. Een orakelboek uit de Oudheid bewerkt voor het Middelbaar Onderwijs*, Kleio 11, nr. 2 (1981)

Nederlandstalige inleidingen

K.A. Worp, *Griekse papyri: een wereld vol bewegingen*, Lampas 18, nr. 4 (1985) p. 267-278
P.W. Pestman e.a., *Vreemdelingen in het land van Pharao* (Zutphen 1985)
P.W. Pestman e.a., *Familiearchieven uit het land van Pharao* (Zutphen 1989)
W. Clarysse – K. Vandorpe, *Zenon, een Grieks manager in de schaduw van de piramiden* (Leuven 1990)
F.A.J. Hoogendijk – B.P. Muhs, *Handschrift op papyrus* (Leiden 2005)

WEBSITES

<http://www.papyrologie.leidenuniv.nl> De homepage van het Papyrologisch Instituut, waar in de rubriek “links” onder meer de geciteerde websites kunnen worden aangeklikt.

<http://www.ulb.ac.be/assoc/aip/> De site van de Association Internationale de Papyrologues, waar onder “liens/links” ook nog vele andere nuttige sites aan te klikken zijn.

[Handout bij lezing “Griekse papyri in de klas”, F.A.J. Hoogendijk, 5 oktober 2007]

Universiteit Leiden
Witte Singel 27
2311 BG Leiden
Telefoon: 071-5272906
E-mailadres: F_A_J_Hoogendijk@library.leidenuniv.nl
Website: www.papyrologie.leidenuniv.nl